

*Дубравка Стајић**

ИЗМЕЂУ АМБИЦИЈЕ И ИЛУЗИЈЕ

Приказ књиге: Драгомир Бонџић, *Између амбиција и илузија: Нуклеарна политика Југославије 1945-1990*, Институт за савремену историју, Друштво историчара Србије, Београд, 2016, 461 стр.

Већ неколико година млађи историчари у Србији опредељују се за истраживање периода после Другог светског рата, односно историје Федеративне Народне Републике Југославије и СФРЈ. Постоје бар два озбиљна услова која су се стекла за опредељивање за оваква истраживања: први је *историјска дистанца*, јер је протекло више од 25 година од нестанка те државе, други је *доступност* низа докумената са којих је скинута ознака државне тајне.

* Виши научни сарадник у пензији

У сагласности са тим је и опредељење сарадника Института за савремену историју у Београду др Драгомира Бонцића да истражи дуго прикривену а интригантну историју нуклеарне политике Југославије. Своју тезу сажео је у наслову књиге „Између амбиције и илузије“. Књига има 460 страна подељена је на увод и три поглавља. У првом поглављу „Први кораци 1945-1955“ (стр. 47-115) дат је преглед скромних почетака нуклеарне физике у Југославији, оснивање институција, планова државног и војног руководства који се не могу замислити без велике улоге једне личности: то је био Павле Савић, који је у Паризу уочи Другог светског рата радио на открићу фисије заједно са Иреном Жилио-Кири, био предратни члан КПЈ а за време рата шифрант Врховног штаба НОВЈ. У другом поглављу „Полет и пад 1955-1971“ (стр. 117-320) износе се обимни подаци и документи о државним институцијама насталим у сврху праћења развоја примене нуклеарне енергије, рударска истраживања, као и недоумице и сукоби између појединих научника и државног и партијског врха. Аутор отвара питање да ли је Југославија хтела да створи нуклеарно оружје, односно да ли је неко у несврстаној Југославији желео атомску бомбу. Треће поглавље „Обнова амбиција и крај илузија 80-тих година“ (стр. 323-400) показује праву меру илузије у погледу југословенског нуклеарног програма: године 1974. председник Тито хоће нуклеарну бомбу – био је то тајни пројекат под кодним називом „Козара“. На крају књиге налазе се научни апарат који је коришћен у овом истраживању: фото документација, закључак, библиографија коришћене литературе и грађе, регистар имена, географских појмова. Белешка о аутору представља једну зрелу истраживачку личност, са оствареним научним радовима и великој стваралачкој активности.

У методолошком смислу, ова монографија је узорна, по неколико критеријума: коришћена је архивска грађа на целовит и свеобухватан начин, а не преко селективних извора. Фондови који су коришћени то потврђују: коришћени су фондови Архива Југославије, Савезног секретаријата иностраних послова, Архив Србије, фондови Српске академије наука и уметности и Савезног секретаријата народне одбране. На нивоу повезивања општег и посебног, аутор је успешно повезивао нуклеарни програм као општим друштвеним условима. Овде стављамо једну примедбу: аутор је мало користио ону научну литературу која се бави Југославијом, а настала је пре 1990. године, посебно из области спољне поли-

тике Југославије 1945-1960. године, а таква литература постоји у великом обиму. Предмет истраживања којим се он бави повезан је са целином економске, политичке, војне и технолошке реалности Југославије, па га обавезује и научна литература коју су створили научници који су живели и стварали у бившој Југославији. Евентуалне идеолошке пристрасности у њиховим радовима увек су подложне критици. Овде само помињемо радове Чедомира Штрпца, Бранка Петрановића, Бране Марковића и низа других аутора, чији радови нису изгубили научну валидност.

У кратком уводу књиге аутор је изнео историју теоријског и практичног развоја нуклеарне физике на почетку 20. века, све до стварања и употребе првих атомских бомби и страдања Хирошимае и Нагасакија, те настанка тзв. „атомске ере“. Последице настанка и употребе атомског оружја су биле велике, међународни односи су испуњени страхом, а цео период после 1945. године добија назив „хладни рат“. У таквим међународним околностима настајала је социјалистичка Југославија. Прве године обнове и изградње земље протекле су у релативном миру. Сарадња са Совјетским Савезом исказала се и кроз студијске боравке Павла Савића у Москви, где је сарађивао са чувеним академиком Пјотром Капицом на идеји и стварању југословенског института за физику, по угледу на совјетски модел. Један број младих физичара упућен је и на стручно усавршавање у Москву. Све те напоре прекинула је Резолуција Информбироа 1948. године. У земљи је научни рад морао да се развија ослањањем на домаће снаге. У првом плану је била личност Павла Савића. Павле Савић је завршио студије физичке хемије на Универзитету у Београду, постао асистент на Медицинском факултету, а 1935. године добио је стипендију француске владе за научно усавршавање у Француској. Радио је у Институту за радијум, сарађивао са Иреном Жолио-Кири на фисији урановог језгра. У тим годинама многи интелектуалци, суочени са надирањем нацизма у Европи, прихватили су левичарске идеје, па су физичари Павле Савић, Стеван Дедијер и Иван Супек били левичари, што је како наглашава Бонцић, значајно утицало на послератни развој југословенске нуклеарне физике. Крајем 1947. године Председништво Владе ФНРЈ и председник Јосип Броз Тито донели су одлуку да се гради Институт за физику и да се почне са истраживањима из области нуклеарне енергије. Институт у Винчи званично је основан 18. јануара 1948. године уредбом Владе ФНРЈ као самостална установа

при Председништву Владе ФНРЈ. Оснивање Института у Винчи Павле Савић је сматрао својим животним делом, и године до 1955. сведоче о ентузијазму, школовању и довођењу у институт младих физичара, хемичара, техничара и других стручњака. За нову институцију изграђена је нова зграда, како би се и тиме одвојило ново друштво са модерном нуклеарном физиком од старих институција наслеђених од Краљевине Југославије, а чије су зграде биле у центру старог дела Београда (Универзитет, Академија наука). Сукоб са Информбироом учврстио је одлуку о научном осамостаљењу Југославије, самосталном школовању научног кадра, а више се није могло рачунати ни са совјетском материјалном и научном помоћи.

Уследили су велики рад и напори, коришћено је искуство Павла Савића из предратног научног рада у Паризу. Немајући одговарајуће услове и опрему, научници у Винчи су сами конструисали многе апарате и машине, нешто је добијено из ратних репарација, после 1950. године и куповином из западних земаља. Године 1948. у Институт је дошао Роберт Жане Вален, француски држављанин холандског порекла ожењен Српкињом. Докторирао је на Сорбони из нуклеарне физике 1945. године, а остало на раду у Винчи до 1954. године, и по оцени једног сарадника „покренуо до тада невиђену активност, која је ентузијазам првих послератних генерација усмеравала ка научном професионализму и европским нормама живота и рада“ (стр. 62). Валенова и Савићева познанства омогућила су да млади сарадници Винче остваре специјализације у иностранству у Француској, Холандији, Швајцарској. Научници који су 50-тих година докторирали у иностранству, враћали су се у Винчу, у којој су тада постојали услови за рад упоредиви са европским. До средине педесетих година остварени су солидни научни резултати. Бонцић истиче „Посебан допринос развоју наставе на Природно-математичком факултету (ФМП) дао је Павле Савић као шеф катедре за физичку хемију и начелник Физичко-хемијског завода, а потом и други сарадници Винче“ (стр. 66). Много слабији су били резултати повезивања института са привредом и то ће остати трајни проблем у Винчи. За разлику од овог института, Институт из Загреба „Руђер Бошковић“ и из Љубљане „Јожеф Стефан“ од почетка су се бавили практичним примењеним истраживањима, као што је примена изотопа у медицини, клиничким истраживањима, форензичким истрагама. Институт у Винчи је трпео последице свих сукоба и преломних догађаја у Савезу комуниста, јер је

формацијски био везан за централне партијске органе. Већ после пада Милована Ђиласа 1954. године смењен је директор Стеван Дедијер, који је са братом Владимиром подржао Ђиласа.

Институт у Винчи развијао се у правцу стварања нуклеарног реактора. То је била велика амбиција научника и политичара. Драгомир Бонцић са разлогом отвара питање да ли је постојао још неки циљ, за који је била заинтересована војска, или можда Служба државне безбедности. Рад института у Винчи је био тајни, објекти су били строго обезбеђивани од стране милиције, сарадници нису смели својим породицама да говоре о тачном циљу својих путовања – да иду на терен ради истраживања и копања руде урана. Рад сарадника контролисала је Управа за координацију рада научних института, а од 1955. Савезна комисија за нуклеарну енергију (СКНЕ) на чијем челу је био Александар Ранковић. Значај првог нуклеарног реактора који је пуштен у рад 1958. године може се схватити ако се погледа фотографија тог догађаја: председник Тито свечано пушта реактор у рад, а окружују га Ранковић, Кардељ и други највиши југословенски и српски функционери. Југословенски нуклеарни физичари отворили су нове области о којима се мало знало, од „заштите човека од атомског зрачења до утицаја атомске бомбе на вођење будућих ратова“ (стр. 79.) Ангажовањем највиших партијских и државних руководиоца указује и на заинтересованост војске за правац развоја нуклеарне политике. Стратегија развоја укључивала је и прибављање научних информација уз помоћ „обавештајне научне службе“, како је писао у извештају један члан СКНЕ: „информације треба прибављати свим средствима легалним и илегалним, уз помоћ нашег обавештајног апарата и наших поузданих стручњака у иностранству“ (стр. 80.).

Нуклеарна физика обухватала је геолошка истраживања урана на територији целе Југославије, што је аутор назвао „уранском грозницом од 1948. до 1955. године“. Теренски рад је захтевао велика материјална улагања, прецизне апарате и јасне планове истраживања, а све то је недостајало југословенским истраживачима руде урана. У књизи се детаљније наводе тешкоће које су имале научне екипе на терену, а истовремено и велики притисак државног и партијског врха. Чињенице са терена показивале су да је уранова руда сиромашна ураном, недовољна за развој нуклеарне енергетике и друге намене у мирнодопске сврхе. Зато се аутор оправдано пита о сврси таквог развоја научног потенцијала, ако се иза тога

није налазио државни циљ, а то је атомско оружје. Док је педесетих година идеја о атомској бомби постојала међу руководиоцима, седамдесетих и осамдесетих година војска се интересује за лако (чак и пешадијско) оружје са нуклеарним бојевим главама. Јануара 1950. Кардељ је Павлу Савићу рекао: „морамо имати нуклеарну бомбу. Морамо је направити чак и ако ћемо за то годинама одвајати пола националног дохотка“ (стр. 99). Павле Савић је до краја живота негирао да се у Винчи радило на производњи нуклеарне бомбе. Аутор цитира важан документ, писмо „О два битна услова за развитак атомске енергије у нас“ који су Павле Савић, Роберт Вален и Стеван Дедијер послали „Кабинету Маршала и друговима Кардељу, Ранковићу, Ђиласу и Вукмановићу“. На почетку првог дела списа под називом „Атомска бомба“ писао је: „Питање производње атомске бомбе није ствар неког научног института, нити проблем лежи у проналаску или открићу неке непознате субстанце, већ је то ствар искључиво расположивих количина урана и величине и степена развитка индустрије, поглавито базичне. Само земља која је у погледу капацитета и квалитета индустрије, научног кадра и залиха урана налази између Француске и Енглеске, може да мисли на производњу атомског оружја у Европи, тек ће Француска бити у стању да то учини за не мање од 10 година“ /стр. 107). Научни аргументи и етичност падали су под аргументима државне и партијске моћи.

Полет у раду научника и институција трајао је педесетих година. Међутим, објективни услови су све више стварали препреке и тешкоће: недостатак девиза за куповину урана и скупе опреме показао се као један од највећих. Формирање СКНЕ унело је извесан хијерархијски ред и дисциплину међу научним институцијама где су владали такмичење, интриге и сујете. Истовремено, делује и практична законитост умножавања бирократије: умножио с број тела и органа прво на федералном нивоу, а затим на републичком. Настао је један гломазан апарат органа координације и контроле, и даље са снажним упливом УДБ-е односно Службе државне безбедности, који је финансијски оптерећивао југословенску привреду и друштво. Подаци о трошковима које савесно наводи аутор књиге су запањујући, поготово имајући у виду кризу привреде и државе крајем шездесетих година.

Нуклеарни физичари нису имали много тешкоћа да пласирају своје научне радове у Европи и шире. Од почетка су објављивали

радове у иностранству, ишли на специјализације и студијске боравке, те се југословенска научна делегација појавила на Међународној научној и техничкој конференцији о мирнодопској примени атомске енергије августа 1955. у Женеви као представник респектабилне науке и државе која је стајала иза ње. Међутим, децентрализација државе, нарочито ступањем на снагу Устава СФРЈ 1974. и устава република, значила је преношење надлежности федерације из области координације нуклеарне науке и енергетике, на републике.

Успеси југословенске нуклеарне физике постојали су и током 70-тих и 80-тих година. Цивилни нуклеарни програм најуспешније се показао изградњом и радом Нуклеарне електране „Кршко“, која је отпочела са радом 1982. године. Тиме су Словенија и Хрватска значајно штеделе класичне необновљиве изворе енергије (угаљ), а то је имало и позитиван еколошки учинак. Индијска нуклеарна експлозија из 1974. године обновила је амбиције Југославије да, овог пута у оквиру покрета несврстаних, искористи своје везе за сопствене нуклеарне планове. Године 1976. основана је комисија за нуклеарну енергију при Савезном извршном већу, са Програмским задатком за израду анализе критеријума и параметара за избор технологије нуклеарних електрана у Југославији. Комисија за нуклеарну енергију је последње тело са задатком унутрашње и међународне координације институција и привредних субјеката у области мирнодопске привредне примене нуклеарне енергије, пре распада Југославије. Тешкоће у њеном раду су директна последица децентрализације, преноса надлежности са федерације на републике и њихових егоистичких интереса. У том периоду приходи научних института све више су остваривани сарадњом са привредним и другим организацијама – здравством, ЈНА и другим. Број запослених у Институту у Винчи од средине 70-тих до средине 80-тих година кретао се око 1.000, од тога око 100 доктора наука. Али значајан је био одлив искусних кадрова, који су одлазили у иностранство. Југославија више није могла да прати развој нуклеарне технологије у свету, јер су развијене земље нудиле нуклеарне реакторе по комерцијалној цени.

Почетком 70-тих година престало је и истраживање нуклеарних сировина у Југославији. Нуклеарна катастрофа у Чернобиљу априла 1986. године снажно је утицала на одлуку руководећих органа у Југославији, тако да је на иницијативу Савеза омладине

Југославије и других друштвених организација вођена расправа о мораторијуму на изградњу нуклеарних електрана у Југославији. Скупштина СФРЈ је 16. јуна 1989. године донела Закон о забрани изградње нуклеарних електрана у СФРЈ који се односе и на постројења за производњу и прераду горива. Забрана није обухватала научно-истраживачки рад и рударска истраживања. Тиме је, стицајем економских, државних, међународних и психолошких фактора, званично престао рад на југословенском нуклеарном енергетском програму. Једини важан проблем који Драгомир Бонцић није разрешио, а има извесну историјску тежину, јесте значај војног нуклеарног програма за познати „случај Ђурековић“. Али то се може оставити и другим истраживачима.

Књига Драгомира Бонцића „Између амбиције и илузије. Нуклеарна политика Југославије 1945-1990“, је оригинално и значајно научно дело, које својом исцрпношћу не показује ниједан елемент примарног истраживања, али доказује зрелост и истраживачке квалитете свог аутора. Он је целовито обухватио и складно повезао историјску епоху, као општи оквир нуклеарне политике, са развојем стратегије ове области у периоду од готово пола века. Приказао је актере једне амбициозне, ризичне и претеране идеје у оквирима мале и релативно неразвијене социјалистичке Југославије. Ова књига заслужује читалачку пажњу и шире јавности, јер захваљујући прегледности материје и лакоће стила и излагања аутора, чита се као литерарно дело, не губећи при том критичност и валидност научне монографије. Уколико би се стекли услови, било би врло корисно да се ова књига преведе на светске језике, бар на енглески и руски језик.